

Eskişehir'in Tarihi Madeni: Lületaşı Tipi Sepiyolit*The Historical Mine of Eskişehir: Meerschaum-Type Sepiolite*Nusret Güngör^{*1}, Behzat Gökçen Demir², Akın Akbulut², Ali Koray Özdoğan²¹*Jeoloji Yük. Müh., Ankara, Türkiye*²*Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye*** Sorumlu yazar, E-posta: nsrtgungor@hotmail.com***Özet**

İnsanoğlu madenlerin keşfedilmesi ile birlikte madenleri incelemiş ve yararlanmayı deneyerek değişik aletler yapmıştır. Tarihin geçmiş dönemlerinde özellikle yerleşik düzene geçen insanın yararlandığı madenlerden biri de lületaşı tipi sepiyolit kısaca lületaşı olmuştur. Lületaşı tipi sepiyolit, arkeolojiye konu olmuş ve arkeolojik kazılarda da tespit edilmiş olan Türkiye'nin tarihi madenlerinin başında gelmektedir. Türkiye'de, lületaşı tipi sepiyolitinin ekonomik olarak işletilebildiği oluşumlarının/rezervlerinin tamamı Eskişehir ili sınırları içinde bulunmaktadır. Eskişehir dışında az sayıda bölgede rastlanılan oluşumları ise henüz ekonomik olarak işletilememektedir. Lületaşı tipi sepiyolitinin, maden ocağından üretildiği şekliyle ham olarak ihracatının 1972 yılında yasaklanması, Eskişehir'de bu madene yönelik önemli bir iş kolu ve sanat dalı oluşmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, Eskişehir ili açısından önemli ve tarihi bir maden olan lületaşı tipi sepiyolitinin genel bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Madencilik, Sepiyolit, Lületaşı**Abstract**

With the discovery of mines, mankind has examined the mines and made different tools by trying to make use of them. In the past periods of history, meerschaum-type sepiolite, in short meerschaum, was one of the minerals utilised by the people who settled down. Meerschaum-type sepiolite, which has been the subject of archaeology and has been identified in archaeological excavations, is one of the historical mines of Türkiye. Türkiye's sepiolites are geologically divided into three subtypes as volcanic, sedimentary and meerschaum-type. All of the formations/reserves where meerschaum-type sepiolite can be economically exploited are located within the borders of Eskişehir province. The formations encountered in a small number of regions outside Eskişehir are not yet economically exploitable. The ban on the export of meerschaum-type sepiolite in raw form as it is produced from the quarry in 1972 led to the creation of an important business and art branch for this mineral in Eskişehir. In this study, it is aimed to make a general evaluation of meerschaum-type sepiolite, which is an important and historical mine for Eskişehir province.

Keywords: Mining, Sepiolite, Meerschaum

1. Giriş

İnsanoğlu, tarih boyunca keşfettiği doğal hammaddelerden önemli ölçüde yararlanmıştır. Özellikle, taş/maaden, volkanik cam/obsidyen, ağaç, boynuz, kemik, reçine gibi maddelerden değişik aletler yapmıştır. Bu aletler aracılığı ile avlanmayı ve beslenmeyi öğrenerek hayatlarını sürdürmüştür. İnsanoğlu, madenlerin keşfedilmesi ile birlikte madenleri inceleyerek ve madenlerden yararlanmayı deneyerek değişik aletler yapmıştır. Özellikle çakmaktaşı, obsidyen, lületaşı tipi sepiyolit gibi yontulabilir ve şekillendirilebilen madenler biçim verildikten sonra savunma aracı, avcılık, işlemecilik ve süslemecilik gibi alanlarda kullanılmıştır. Kısaca, insanlık tarihi, bir anlamda madenciliğin tarihi ile eş değer kabul edilebilir. Tarihin geçmiş dönemlerinde özellikle yerleşik düzene geçen insanın yararlandığı madenlerden biri de lületaşı tipi sepiyolit, bölgesel-yöresel adlandırması ile kısaca lületaşı olmuştur. Lületaşı tipi sepiyolit, arkeolojiye konu olmuş ve arkeolojik kazılarda da ortaya çıkarılmış olan ülkemizin en önemli tarihi madenlerinin başında gelmektedir. Tarihsel süreçte, Anadolu'da lületaşı tipi sepiyolit önemi ve değeri zamanında yeterince algılanamamasına rağmen, yurt dışında özniteliksel özelliklerinden dolayı önemi, değeri ve vazgeçilmezliği yüzyıllar önce çok iyi anlaşılmıştır. Bu sepiyolit tipi, yüzyıllardır ülkemizin tarih, kültür ve barış elçisi olarak madencilik tarihinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu çalışmada, Eskişehir ili açısından önemli ve tarihi bir maden olan lületaşı tipi sepiyolit genel bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında, lületaşı tipi sepiyolit tarihindeki yerine kısaca değinilmiş ve bu tarihi madenin özellikleri, önemi ve 3213 sayılı Maden Kanunu'ndaki yeri konularında bilgi verilmiştir.

2. Sepiyolit Tanımlaması, Tipleri ve İsimlendirilmesi

Sepiyolit, sepiyolit-paligorskit (atapulgit) kil grubunda yer alan magnezyum hidrosilikat bileşiminde alkali bir kil mineralidir. Lületaşı tipi sepiyolit ise sepiyolit özel bir türüdür/tipidir. Sepiyolit kimyasal formülü, uzmanlara göre iki değişik şekilde formüle edilmektedir (Nargy ve Bradley, 1955; Brauner ve Preisinger, 1956):

Sepiyolit teorik olarak (dolayısıyla lületaşı tipi sepiyolit); SiO_2 / MgO oranı 2,22, %55,60 SiO_2 ve %24,99 MgO içeren bir kildir. Ağırlıklı olarak ise; $53,90 \pm 1,9$ SiO_2 ve %21-25 MgO içermektedir. Türkiye'de bulunan sepiyolitler, bilimsel anlamda ve bölgesel-yöresel ağırlıklı olarak oluşum ortamı/şekli, fiziksel özellikleri ve kullanım alanlarına göre jeolojik-mineralojik olarak sedimanter, volkanik ve lületaşı tipi olarak üç alt tip/tür olarak sınıflandırılmaktadır. Sedimanter sepiyolit; tabakalı/katmanlı sepiyolit, sanayi sepiyoliti, endüstriyel sepiyolit, beta (β) sepiyolit, Sivrihisar sepiyoliti olarak; volkanik tip sepiyolit, volkanik kökenli sepiyolit, hidrotermal sepiyolit, Kıbrısık (Bolu) sepiyoliti, alüminyumlu sepiyolit olarak, lületaşı tipi sepiyolit ise lületaşı, Eskişehir Lületaşı, yumrulu/yumru sepiyolit, alfa (α) sepiyolit, para sepiyolit, beyaz altın sepiyoliti olarak da farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Sepiyolit üç tipini kapsayacak şekilde, dünyada bilimsel olarak Alman Jeolog-Mineralog E.F.Glocker tarafından yapılan incelemeler ve araştırmalar sonucunda 19. yüzyılın ortalarından (1847) itibaren sepiolite (sepiolite clay) denilmektedir. Türkiye'de de aynı şekilde akademik çevreler tarafından jeoloji eğitiminin ilk başladığı İstanbul Üniversitesi'nde 1915 yılından itibaren sepiyolit olarak isimlendirilmektedir. Lületaşı tipi sepiyolite, tarihimizde ve ülkemizin farklı yörelerinde halk arasında değişik isimler verilmiştir. Eski Uygur Türkçesi'nde tolay köpüğü/tolay köfigi, Osmanlı Türkçesi'nde ise derya köpüğü olarak bilinen lületaşı tipi sepiyolite, günümüzde lületaşı, Eskişehir Lületaşı,

Eskişehir Taşı, aktaş, patal, patal taşı, sabun köpüğü, deniz köpüğü ve beyaz altın gibi birçok farklı isimlendirme yapılmaktadır. Benzer şekilde dünyanın farklı yerleri ve dillerinde de birçok isim verilmiştir. Örnek olarak, Almanca'da ve en yaygın olarak meerschäum (deniz köpüğü), İngilizce'de sea foam, İtalyanca'da schiuma di mare, Fransızca'da Écume de mer, Latince'de spuma maris, İspanyolca'da sepiolita olarak bilinmektedir (Güngör ve ark., 2023).

3. Lületaş Tipi Sepiyolitın Özellikleri ve Kullanım Alanları

Lületaş tipi sepiyolitın yüzyıllardır süregelen önemi ve değeri, kendine özgü (öznitelik) özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Jeolojik, mineralojik, fiziksel, fizikokimyasal, reolojik, katalitik, termal, kimyasal gibi özellikleri, ülkemizin bu sepiyolit tipine ayrı bir ayrıcalık/üstünlük/kalite/avantaj kazandırmıştır. Özniteliksellik, lületaş tipi sepiyolitın değişik ülkelerde kendi dillerinde özellikle süs eşyası yapımında dünyanın en mükemmel maden/madde sıfatını kazanmasını sağlamış ve en mükemmel sanat malzemesi olarak kabul edilmiştir. Bazı özniteliksel temel özellikleri, aşağıdaki gibi özetlenebilir (Güngör ve ark., 2023):

- a) Isıya/ateşe dayanıklı, büzülmez, genleşmez, çatlamaz, parçalanmaz, yanmaz (3.800 C'e kadar).
- b) Kuru iken suda yüzer, ıslatılınca/nemlendiğinde yumuşar, kayganlaşır, şişmez ve dağılmaz.
- c) Suyunu/nemini kaybedince/kuruyunca; çatlamaz, hafifler, sertleşir, mukavemeti artar, işlenemez.
- ç) Nikotin, gaz ve suyu emme (absorbsiyon) özelliği vardır, deformasyona uğramaz, hacmini aynı şekilde korur.
- d) Orijinal/tüvenan halde iken sabun gibi kaygan, yumuşak, kolay kesilebilir/yontulabilir, işlenebilir, şekillendirilebilir, tozlaşma yapmaz.
- e) Gözenekli/poroz yapıdadır. Bu gözeneklilik (porozite); hafiflik ve doğal nem sağlar, absorbsiyon özelliğini artırır.
- f) Hafif (0,988-1,279 gr/cm3) ve sertliğinin de (2-2,5) uygun olmasına dayalı olarak her türlü süs eşyası yapımına en uygun ve mükemmel nihai ürün haline getirilme özelliği taşır.
- g) Tozları/talaşı ve kırıntıları dahi ziyan edilmeden preslenerek değişik amaçlı değerlendirilebilir, atık/pasa bırakmaz.
- h) Şeffaf olmayan/opak görünümlü, renk homojenliği (beyaz) sayesinde saf, temiz, sadelik, barış ve samimiyet simgesi olarak nitelendirilir.
- ı) İlk üretildiğinde bünyesindeki zeolitik oluşum suyuna dayalı olarak nemli ve yumuşaktır.

Lületaş tipi sepiyolit, birçok sanat eserinin üretilmesi için en uygun doğal hammadde/özel bir kil olması ve üstün özellikleri gibi avantajları nedeniyle birçok alanda kullanılmaktadır (Şekil 1). Ayrıca, son yıllarda uzay gemileri ve fabrika bacalarında da tercih edilen hammaddeler arasındadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, kullanım alanları başlıklar halinde şu şekilde özetlenebilir (Güngör ve ark., 2023):

- a) Tütün ürünleri: Pipo çeşitleri, puro ağızlığı, sigara ağızlığı, nargile ağızlığı, tütün kutusu, tütün tablası, nargile, tamper gibi.
- b) Kırtasiye ürünleri: Kalemlik, kitap ayracı, zarf açacağı, ataşlık/toplu iğnelik, silgilik gibi.
- c) Dekoratif ev eşyaları: Magnet, tütsülük, mumluk, pano, şamdan, masa saati, takı kutusu, pudriyer, resim çerçevesi, ünlü/lider insan figürleri, biblo, şekerlik, baharatlık, peçetelik, değişik amaçlı kutu, satranç takımı, hayvan figürleri gibi.
- d) Giyim aksesuarları: kolye, bilezik, bileklik, toka, küpe, tespih, gözlük ipi, broş (iğne), yüzük, halhal, boncuk, anahtarlık, baston, cep saati, kemer gibi.

Şekil 1. Ustalarımızın lületaşı tipi sepiyolitten ürettiği bazı örnekler (üst görsel: Halkbank Kültür ve Yaşam, 2024; alttaki görseller: Odunpazarı Belediyesi, 2024)

4. Lületaşı Tipi Sepiyolit Tarihi ve Eskişehir’de Lületaşı Tipi Sepiyolit

4.1. Tarihte Lületaşı Tipi Sepiyolit

Arkeolojik kazılar, lületaşı tipi sepiyolitinin dünyada yaklaşık beş bin yıldır bilindiğini ve değişik amaçlarla kullanıldığını göstermiştir. Lületaşı tipi sepiyolitinin ilk ne zaman kullanıldığına dair yazılı bilgi ve belgeler yok denecek kadar azdır. Eskişehir Demir Höyük Köyü’nde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, M.Ö. 3.000’li yıllara tarihlenen dikdörtgen prizma şeklinde küçük bir lületaşı parçası ortaya çıkarılmıştır. Eskişehir-Alpu-Çavlum Köyü’ndeki Çavlum Höyük kazılarında ise nekropol alanında, biri lületaşı damga mühürü diğeri ise fayanstan yapılmış küçük broş olmak üzere iki (2) adet tarihi eser ele geçmiştir (Şekil 2) (Taşkın ve ark., 2020; Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024a, 2024b).

M.Ö. 18. yüzyıl ortalarına veya Orta Tunç Çağı dönemine tarihlenen Çavlum Nekropolü lületaşı mührü, önemli tarihi bir obje olma niteliği açısından Anadolu’da bulunmuş en eski lületaşı eser örneği olarak eşsizliğini korumaktadır. Eskişehir’de lületaşı üretimi yapılan yerlerden biri olan Karahöyük Köyü, Çavlum Köyü’nün 14 kilometre doğusunda bilinen en yakın sepiyolit kaynağıdır. Bu nedenle Çavlum Nekropolü’nde ele geçen lületaşı mührünün hammaddesinin Karahöyük Köyü’nden getirilmiş olabileceği düşünülebilir (Bilgen, 2006).

Şekil 2. Eskişehir’de, Çavlum Höyük kazılarında ele geçen lületaşı mühürü ve küçük fayanş broş (Arkeonews, 2024)

Arkeolojik kazılar dikkate alındığında, yaklaşık beş bin yıldır bilinen ve kullanılan lületaşından bahsedilen ilk yazılı kaynak açısından, Anadolu'yu 1173 yılında gezen Ali Bin Abibakr Al-Haravi tarafından ortaya konulan yapıt değerlendirilir (Güngör ve ark., 2023). Türklerin hakimiyeti altında bulunan bir uçbeyliği ve transit ticaret merkezi olan Sultan Öyüğü Eskişehir'i ziyaret eden Ali Bin Abibakr El-Herevi, "Kitab al-İşarat ila-Marifat Ez-Ziyarat" adlı eserinde sıcak sulardan ve "Estika" lületaş satılan dükkanlardan söz etmiştir. Ancak, taşın kimler tarafından ne amaçla kullanıldığını açıklamamıştır. (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024a, 2024c; Güngör ve ark., 2023).

Anadolu-Bağdat Demiryolu inşasından önce lületaşının nakliyesi Eskişehir'de tertip edilen deve katırları ile yapılmıştır. Eskişehir ile İznik arasında kurulan bu yola A. Reinhardt tarafından "Lületaş Yolu" ismi verilmiştir. İznik'ten İstanbul'a gelen lületaş yine hayvan sırtında Budapeşte ve Belgrad'a sevk edilmiş ve bu merkezlerden Viyanalı tüccarların eline geçmiştir. Bu durumun sonucunda, 1850 yılından itibaren lületaş ticareti tamamen Viyanalı tüccarların işi olmuştur (Tunçdilek, 1955). Böylece, lületaş tipi sepiyolit özellikle 1850'li yıllardan sonra Avrupa tarafından daha çok tanınmış ve talep edilmeye başlanmıştır. Özellikle bu dönemlerde lületaşının başlıca alıcısı olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, kazanç sağlama dışında bu madeni Avrupa'ya ve dünyaya tanıtmıştır. Bu noktada, ülkemiz için önemli bir değer olan lületaş tipi sepiyolit yurt dışında "Viyan Taşı" olarak bilinmiş ve tanınmıştır (Güngör ve ark., 2023).

Almanya'da Ruhla ve Lemgo kentleri lületaş pipoların seri üretimlerinin ilk merkezleri olmuştur. Viyana (Avusturya) ise 19. yüzyılın başından itibaren kendisinden söz ettirmeye başlamıştır. Viyana'da başlayan üretimlerden sonra lületaş pipoları, Avrupa'da moda haline gelmiş ve itibar ürününe dönüşmeye başlamıştır. Avusturya hükümetinin lületaşından vergi almaması, Viyana'yı bir lületaş işleme merkezine dönüştürmüştür. 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar lületaş ticareti ağırlıklı olarak Avusturyalıların elinde olmuştur. İlerleyen dönemlerde, Çekoslovakya (bugünkü Çekya ve Slovakya), Belçika, Fransa, Bulgaristan gibi ülkelerde de lületaş ticareti ve işlemeciliğiyle uğraşan firmalar kurulmuştur. 1800'lü yıllarda altın ile ölçülen en önemli kazanç kaynağı niteliğinde olmuştur. Bir yüzyıl sonra pipo imalatı dolayısıyla Eskişehir altın yıllarını yaşamıştır. Avrupa ve ABD'nin büyük pipo firmaları, Eskişehirli pipo üreticileri ile iş birliği yapabilmek için kıyasıya bir çekişme içine girmişlerdir. Eskişehir'de lületaş tipi sepiyolit gerçek anlamda 1890'lı yıllarda işlenmeye başlamıştır. İlk üretilen objeler, genellikle küçük parçalardan oluşturulan ve tornada yapılan tesbih, kolye, bileklik gibi eşyalar olmuş, daha sonra pipo işlemeciliği başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında lületaş madenciligi, ocak açma, alım-satım, ihracat işlemleri hükümet tekeli altında yapılmıştır. Ocaklardan üretilen/çıkarılan lületaş tipi sepiyolit temizlendikten sonra Mihallıçık ve Eskişehir'deki depolarda toplanmış ve bu iş ile uğraşan tüccarlara satılmıştır. Bu özelliğiyle lületaşının Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ihraç maddelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (Algan, 2015).

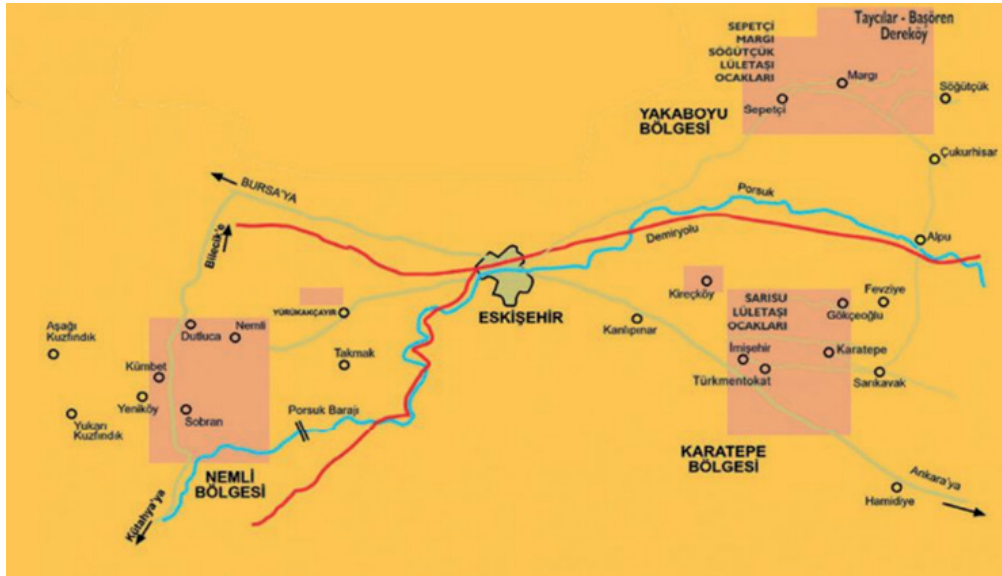
4.2. Ali Osman Denizköpüğü ve Lületaş

Ülkemizde, profesyonelliğe geçiş olarak kabul edilebilecek lületaş işletmeciliği ve işlemeciliği ilk kez 1918-1920'lerde başlamıştır. Cumhuriyetin başlarında Atatürk'ün tanışıp yönlendirdiği Ali Osman Denizköpüğü Beyefendi (1897-1961) ile çarşı içinde ilk atölye açılmış ve pek çok usta ve sanatkâr yetiştirilmiştir. Bu emektar usta, yurt içinde ve dışında gerçekleştirdiği etkinlikler ile Eskişehir'in adını duyurmaya ve tanıtmaya başlamıştır. Ali Osman Bey'e, Denizköpüğü soyadı İtalya'da düzenlenen bir yarışma sonucunda kazandığı ödül dolayısıyla verilmiştir. Sepiyolit yoğunluğuna ithafen verilen Almanca "meerscham" kelimesi denizköpüğü anlamına

gelmektedir (Türkiye Kültür Portalı, 2024a). Ali Osman Denizköpüğü, 1946 yılında Viyana'ya giderek, lületaş işlemini, inceliklerini öğrenmiş ve Eskişehir'e döndüğünde öğrendiklerini insanlara göstermiştir (Taşkın ve ark., 2020). Bu ilk ustalarına, eski lületaş ustaları “kral” diye hitap etmişlerdir. Ali Osman Usta (Denizköpüğü, Kral), ilk defa kendi topraklarında işlenmiş ürünlerle yurtiçi, yurtdışı, sergi ve fuarlarda Eskişehir adını duyurmanın yanı sıra, yetiştirdiği çok sayıda genç kalfa-usta ile lületaş tipi sepiyolite yeni ufuklar açmanın da onurunu kazandırmıştır. Ayrıca Ali Osman Denizköpüğü, lületaş-Eskişehir adlarının yan yana eş zamanlı olarak anılmasını sağlamıştır.

4.3. Eskişehir’de Lületaş Tipi Sepiyolit Üretimi ve Satışları

Türkiye’de, Eskişehir dışında az sayıda bölgede rastlanılan lületaş tipi sepiyolit oluşumları henüz ekonomik olarak üretilmemektedir. Lületaş tipi sepiyolitinin ekonomik olarak işletilebildiği oluşumlarının/rezervlerinin tamamı Eskişehir ili sınırları içinde bulunmaktadır (Güngör ve ark., 2023). Eskişehir’de lületaş ocakları/kuyuları, tarih boyunca üç ayrı bölgede (Yakaboyu, Karatepe ve Nemli) yer almıştır (Şekil 3).

Şekil 3. Eskişehir’de lületaş tipi sepiyolit ocaklarının bulunduğu bölgeleri gösteren harita (Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024c)

Lületaş tipi sepiyolitinin üretildiği birinci bölge, Alpu Ovası’nın kuzey kenarında yer almaktadır. Bu bölge, Gökdere Köyü’nden başlayarak Sündiken Dağları’nın eteklerini takip etmekte ve Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi (Beyazaltın), Margı (Kozlubel) ve Kemikli’ye kadar oval bir kuşak halinde devam etmektedir. İkinci bölge, yine Alpu Ovası’nın içerisinde bulunmaktadır. Bu bölge, Porsuk nehrinin sağ sahilinde Sarıkavak dağı civarındaki Sarısu ocaklarıdır. Bununla birlikte, bu saha Karahöyük Köyü’ne kadar uzanmaktadır. Üçüncü bölge ise Yukarı Porsuk vadisinin batısında Nemli köyü civarında bulunmaktadır. Bu bölge diğerlerine göre ekonomik açıdan daha düşük seviyededir (Tunçdilek, 1955).

Eskişehir ile özdeşleşen lületaşının ham üretim ve satışları, Eskişehir’de yedi farklı boyut üzerinden yapılmaktadır (Tablo 1). Bu sınıflama, bilimsel ölçütlerden ziyade tarihten gelen alışkanlık, tecrübe ve geleneklere dayanmaktadır. Yedi farklı boyut, büyükten küçüğe doğru; sıramalı, birimbirlik, pamuklu, daneli, orta, dökme ve cılız boyutlarıdır. Bu sınıflamada, pamuklu baz alınır ve 1 (bir) pamuklu ortalama 200 gr. ağırlığındadır (Güngör ve ark., 2023).

Tablo 1. Eskişehir'de lületaşının boyut olarak sınıflandırılması (Güngör ve ark., 2023)

Cinsi/Boyut	Açıklama/Karşılaştırma	Kalite, ekonomiklik ile kullanım oranı ve alanı artar.
Sıramalı	4-5 adet pamukluya karşılık	
Birimbirlik	2 adet pamukluya karşılık	
Pamuklu	1 adet pipo yapımına uygun	
Daneli	½ adet pamukluya karşılık	
Orta	¼ adet pamukluya karşılık	
Dökme/Cılız	300-400 parçadan oluşur.	
Çuvala değerlendirilir. Ağır- lığı 40 kg.'dır.		

4.4. Lületaş Tipi Sepiyolite Yönelik Tanıtımlar ve Etkinlikler

1980'li yıllardan itibaren lületaş tipı sepiyolit in ulusal ve uluslararası alanda/düzeyde tanıtılması amacıyla Eskişehir'de birçok festival düzenlenmiştir. İlki Eskişehir Valiliği tarafından 1988 yılında olmak üzere 1988-1991 yılları arasında her yıl Eylül-Ekim aylarında “Uluslararası Lületaş Beyazaltın Festivali” düzenlenmiştir. Bu festivaller ile Eskişehir'deki bu doğal kalitenin daha çok farkına varılması, küresel ölçekte daha kapsamlı tanıtılması, daha çok usta-sanatkâr-zanaatkar yetiştirilmesi ve ekonomik değerinin de daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır (Güngör ve ark., 2023). Odunpazarı Belediyesi de ilki 2018 yılında yapılan Lületaş Festivali adı altında düzenlenen etkinliklere devam etmektedir (Odunpazarı Belediyesi, 2024).

Eskişehir Valiliği'nin aracılığı ile 1989 yılında lületaşına yönelik eğitim veren bir okul açılmıştır. Bu okulda, lületaş tipı sepiyolit in oluşumu ve işleme yöntemleri, araç, gereç ve malzemeler, desen tasarımları, sanat tarihi, iş idaresi, Türk kültürü, ekonomi gibi alanlarda eğitimler verilmiştir. Ancak, araç tahsis edilmemesi, eleman yetersizliği, maddi imkansızlıklar, politik sebepler nedeniyle eğitime ara verilmek zorunda kalınmıştır (Taşkın ve ark., 2020).

1980'li yıllara kadar, Eskişehir'de oldukça ön planda olan lületaş tipı sepiyolit işletmeciliği ve işlemeciliği günümüzde birçok sorun yaşamaktadır. Bu sorunlar, madencilik faaliyetleri, lületaş tipı sepiyolit in üretimi ve işlenmesi, eğitim, yeterli sayıda yeni ustaların yetişmemesi, pazarlama ve tanıtım eksikliği, örgütlenme-birlik olamama, kayıt dışılık, literatür ve envanter eksikliği vb. başlıklar altında değerlendirilebilir. Ustalar ile yapılan farklı araştırmalar, sektörün en önemli sorununun mesleğin devamlılığı açısından yetiştirilecek çırak, kalfa, personel bulunamaması olarak değerlendirilmektedir (Köşker ve Karacaoğlu, 2019; Güngör ve ark., 2023).

Dünya genelinde bir mineralin/madenin sadece bir tipine/türüne yönelik ilk özel müzelerden biri olan Lületaş Müzesi de Eskişehir'de bulunmaktadır. Bu ilk müze, 1990'ların başında Eskişehir Valiliği tarafından Valilik binası yakınında bağımsız/ayrı bir mekânda kurulmuştur. İlerleyen dönemde, 2008 yılında müze, Odunpazarı Belediyesi tarafından Kurşunlu Külliyesi içerisine taşınmıştır. Vitrinleri yenilenen Lületaş Müzesi'nde sergilenen işlenmiş değerli ürünler, Eskişehir ustaları ve sanatkarların değerli eserleri olup kurulma aşamasında ilk müze ve Eskişehir için bağışlanmıştır. İlk müzede, altmış sanatçıya ait yaklaşık dört yüz eser bulunmaktadır (Güngör ve ark., 2023; Türkiye Kültür Portalı, 2024b).

5. Lületaş Tipi Sepiyolit ve Sepiyolit Diğer Tipleri ile ilgili Düzenlemeler

1960 yılında prensip olarak ham satışı yasaklanmasına rağmen takip eden dönemlerde bu yasağa yeteri kadar uyulmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konulması kararlaştırılan İhracat Rejimi Kararı ile, “işlenmemiş lületaş ve her şekilde kırıntıları” ihracı lisansa bağlı mallar listesine alınmıştır. Söz konusu karar 14.02.1972 tarih ve 14099 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmış ve böylelikle, bu madenin bir lisansa bağlanmadan ham/tüvenan olarak yurtdışına satışı yasaklanmıştır (Resmî Gazete, 1972).

06.06.2006 tarih ve 26190 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan İhracı Kayda Bağlı Mallara İlişkin Tebliğ (Tebliğ No: İhracat 2006/7)’in ekli listesinin onuncu maddesinde “ham lületaş ve taslak pipo” şeklinde yer almıştır. Yalnızca, tamamen bir süs eşyası, esere/objeye dönüştürülmüş ve katma değer oluşturan ürünler için yurt dışına satış izni getirilmiştir (İhracı Kayda Bağlı Mallara İlişkin Tebliğ, 2006; Güngör ve ark., 2023).

Eskişehir Sanayi Odası’nın 27.10.1997 tarihinde yaptığı başvuru sonucunda T.C. Türk Patent Enstitüsü tarafından 07.01.1999 tarihinde Eskişehir’e özgü bu taş/madene Eskişehir Lületaş olarak coğrafi işaret tescil belgesi düzenlenmiştir (Türk Patent Enstitüsü, 1999). Lületaş, ülkemizin madencilik alanında ilk coğrafi işareti ve Eskişehir’in coğrafi işaretli olarak tescil edilmiş ilk coğrafi işaretli ürünüdür (Köşker ve Karacaoğlu, 2019). Söz konusu belge, 07.01.1999 tarih ve 23576 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır (Resmî Gazete, 1999). Resmî Gazete ilanında ve tescil belgesinde özetle, “lületaşının genellikle beyaz, ender olarak kurşuni renkte gözenekli ve az yapışkan bir mineral olduğu, sıramalı, birimlilik, pamuklu, daneli, orta, dökme ve cılız olarak yedi ana cinse/boyuta ayrıldığı, lületaş cinslerinin ayrımını yapmanın ciddi uzmanlık işi olduğu, büyüklük, ağırlık, renk, kusurluluk, gözenekler, damar yapısının göz önünde bulundurulması gerektiği” belirtilmiştir. Ayrıca, üretim alanı (Eskişehir), fiziksel ve teknik özellikleri, yarı mamül hale getiriliş işlemleri gibi hususlar yer almaktadır.

Her üç sepiyolit tipini de kapsayan ve kısaca bilimsel adı bilinen sepiyolit, maden mevzuatında (6309 sayılı Maden Kanunu ve 1901 yılı Taşocakları Nizamnamesi gibi) sepiyolit, lületaş, kil/ her türlü killeri kapsamında kalmıştır. 1985 yılında, 3213 sayılı Maden Kanunu’nda, tüm sepiyolit tipleri sadece “lületaş” olarak yer almıştır. Bu husus pek çok soruna yol açmıştır. 28.09.1989 tarihli ve 20296 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 89/14523 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 3213 sayılı Maden Kanunu kapsamına alınmıştır. (Resmî Gazete, 1989). Bu düzenleme ile daha önce 1985 yılında (3213 sayılı Maden Kanunu’nda) sadece “lületaş” olarak mevzuatta yer alan sepiyolit, 2004 yılında Maden Kanunu’nda değişiklik yapan 5177 sayılı Kanun ile sepiyolit tipleri (lületaş-sedimanter-volkanik tipler) farklı maden gruplarında (IV. ve V. grup) yer almıştır. Böylece maden mevzuatındaki sepiyolit-lületaş karmaşası ağırlıklı olarak giderilmiştir.

Lületaş tipi sepiyolit, Türkiye’de madenlerin aranması, üretilmesi ve işletilmesine yönelik usul ve esasların düzenlendiği 3213 sayılı Maden Kanunu’nun 2’nci maddesinde sayılan maden grupları içerisinde V. grup kıymetli ve yarı kıymetli madenler içerisinde “lületaş” olarak yer almaktadır. Lületaş tipi sepiyolit maden arama faaliyetleri arama ruhsatı ile, işletme faaliyetleri ise işletme ruhsatı ile yapılabilmektedir. Ayrıca, üretimi için işletme ruhsat aşamasında işletme izninin alınması zorunludur (Maden Kanunu, 1985).

6. Lületaş Tipi Sepiyolit'in Geç Tanınmasının Sebepleri

Lületaş tipi sepiyolit, ülkemizde olması gerektiği gibi zamanında yeterince tanınmamış, tanı-
tılamamıştır. Ağırlıklı olarak Eskişehir'e ve bu kapsamda ülkemize özgü önemli bir değer olan
lületaş tipi sepiyolit'in tarihsel süreçte ülkemizde bu kadar geç tanınmasının sebepleri şu şekilde
özetlenebilir:

- Yumuşak/çok düşük sertliğe sahip, hafif, renk (beyaz) homojenliği ve monotonluğu sunduğundan ilk bakışta albenisinin/cazibesinin olmaması,
- Hem Dünya'da hem de Türkiye'de bilinen bilimsel isminin geç (1847) verilmiş ve öznitelikselliğine dayalı yüzden fazla kullanım alanının özellikle Türkiye'de son yıllarda belirlenmesi/ anlaşılması,
- Metalik maden olmadığından bakır, altın, demir, kalay ve gümüş gibi değişik renk, parlaklık, ağırlık ve sertlik gibi farklılık özellikleri sunmaması/taşınamaması,
- Endüstriyel hammaddeler kapsamında kil grubu bir maden olduğundan, toprak-aktoprak gibi görüldüğünden/bilindiğinden uzun süre dikkate alınmaması,
- Bilimsel sepiyolit adı konulmadan önce (1847 öncesi) "meerscahum" olarak özniteliksel öneminin ve değerinin özellikle çok önceden Avrupa'da çok iyi anlaşılmış olması ve bu hususun ülkemizde erken tarihlerde bilinmemesi,
- Ülkemiz madenciliğinde özellikle endüstriyel hammaddeler grubunda kalan madenlere dair bir politikanın erken dönemde başlamamış olması,
- Jeoloji-arkeoloji-tarih-müze-madencilik ilişkilerinin yetersizliği, birlikte ve eş zamanlı olarak ortak akıl ile araştırma yapılarak en sağlıklı şekilde zamanında nihai bir karara varılmaması,
- Bazı madenlerin bu kapsamda lületaş tipi sepiyolit'in de ülke tanıtımında ve ticaretinde önemli bir araç olduğunun erken yıllarda bilinmemesi,
- Yumrulu halde, kolay taşınabilir boyda/kiloda oluşması, kaçakçılığa uygun ve kontrolünün zor olması,
- Sepiyolit-lületaş karmaşasının oluşturulmuş olması ve ilgili mevzuattaki bu belirsizlik ve yetersizliğin geç giderilmiş olması.

7. Sonuçlar

Lületaş tipi sepiyolit, ülkemizdeki ve yöresel olarak kısa adıyla lületaş, esas itibarıyla tarihi geçmiş olan özel bir madendir. Bunun yanında arkeolojik kazılarda rastlanan, merak edilen, araştırılan ve ülkemizin madencilik tarihindeki değeri ve yeri geç anlaşılan/öğrenilen bir endüstriyel hammaddedir ve sepiyolit bilimsel adı ile bilinen magnezyum esaslı kilin özel bir tipidir.

Sepiyolit, magnezyum esaslı bir kildir. Türkiye'deki oluşumları; sedimanter, volkanik ve lületaş tipi sepiyolit olarak üç alt sınıfa ayrılır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan lületaş tipi sepiyolite Eskişehir dışında az sayıda bölgede rastlanılsa da ekonomik olarak işletilebildiği oluşumlarının/ rezervlerinin geneli Eskişehir ili sınırları içindedir. Tarihten günümüze Eskişehir'de lületaş üretim alanları üç bölge altında değerlendirilebilmektedir.

Lületaş tipi sepiyolit, arkeolojiye konu olan ülkemizin tarihi madenlerinin başında gelmektedir. Bu husus dünyada özellikle ülkemizde geç anlaşılmıştır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmış olan lületaş tipi sepiyolit'in dünyada yaklaşık beş bin yıldır bilindiği ve değişik amaçlarla kullanıldığı belirlenmiştir. Çavlum Höyük kazılarında ele geçen lületaş mühürü, bu sepiyolit tipinin ülkemizde tarihi açısından önemini bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar lületaş ticareti ağırlıklı olarak Avusturyalıların elinde gelişmiştir. İlerleyen dönemlerde, Çekoslovakya (bugünkü Çekya ve Slovakya), Belçika, Fransa,

Bulgaristan gibi ülkelerde de lületaşı ticareti ve işlemeciliğiyle uğraşan firmalar kurulmuştur. Eskişehir’de lületaşı ile ilgili işlemler 1890’lı yıllarda başlamıştır. Esas itibarıyla, profesyonelliğe geçiş olarak kabul edilebilecek lületaşı işletmeciliği ve işlemeciliği ise 1918-1920’lerde başlamıştır. Atatürk’ün tanışıp yönlendirdiği Ali Osman Denizköpüğü (Kral) tarafından çarşı içinde daha profesyonel şekilde 1940’lı yıllarda atölye açılmış, pek çok usta ve sanatkâr/zanaatkar yetiştirilmiştir.

Lületaşı tipi sepiyolit için 07.01.1999 tarihinde coğrafi işaret belgesi düzenlenmiştir. Coğrafi işaret belgesinin gerektirdiği kalite, geleneksellik, belli bir yöreye aitlik, belli bir üne kavuşmuş ürünlere sahip çıkılması, koruma, gelecek kuşaklara aktarma, başta ülkemiz olmak üzere dünyada daha fazla tanıtım için, herkese ve her kesime önemli görevler düşmektedir.

Tüvenan/ham veya yarı mamül olarak ihracatının izne tabi olması Eskişehir’deki lületaşı işçiliğinin canlanmasını, çok sayıda atölyeler açılmasını sağlamıştır. Buna dayalı olarak ta lületaşı ustaları, sanatkârları/zanaatkarları belli bir sürede daha çok yetişmiş ve bu uzmanlaşmış ekip daha çok süs eşyası ürünleri/eserleri üretmiştir.

Not

Bu çalışma 2-4 Mayıs 2024 tarihlerinde T.C. Trakya Üniversite’sinde düzenlenen 5. Tarihi Madenler Konferansı’nda sunulmuştur. Özet kısmı, konferansın özet kitabında yer alan geniş özet metnin kısaltılmış halidir.

Kaynaklar

Algan, E., 2015. Eskişehir’de Lületaşı. Sanat ve Tasarım Dergisi, 5(8), 1-31. <https://doi.org/10.20488/www-std-anadolu-edu-tr.220235>

Arkeonews, 2024. Anadolu’da Bulunmuş En Eski Lületaşı Eser; Çavlum Mühürü. <https://arkeonews.com/anadoluda-bulunmus-en-eski-luletasi-eser-cavlum-muhuru/>

Bilgen, A.N., 2006. Çavlum Orta Tunç Çağı Nekropolü’nde Ele Geçen Lületaşı Mühür. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.5, S.16, 17-21. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423879353.pdf>

Brauner, K., Preisinger, A., 1956. Struktur und Entstehung des Sepioliths. Tschermarks, Miner. Petrog. Mitt., 6, 120-140.

Eskişehir Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024a. Lületaşı. <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-149939/luletasi.html>

Eskişehir Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024b. Çavlum Höyük Kazıları. <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-156590/cavlum-hoyuk-kazilari.html>

Eskişehir Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2024c. Lületaşı. <https://eskisehir.ktb.gov.tr/Eklenti/35594,luletasitr2014.pdf?0>

Güngör, N., Demir, B.G., Özdoğan, A.K., 2023. The Role and Importance of Meerschaum-Type Sepiolite in The Promotion of Türkiye. Eskişehir Technical University Journal of Science and Technology A-Applied Sciences and Engineering. Kasım 2023; 24(-):51-62, doi:10.18038/estubtda.1370092

Nargy, B., Bradley, W.F., 1955. The Structural Scheme of Sepiolite. *American Mineralogist*, 40, 885-892.

Halkbank Kültür ve Yaşam, 2024. 8 Madde ile Eskişehir'in Beyaz Altını Lületaş. <https://kulturyeveyasam.com/8-madde-ile-eskisehirin-beyaz-altini-luletasi/>

Köşker, H. ve Karacaoğlu, S., 2019. Turizm Bağlamında Geleneksel Türk El Sanatı Lületaş İşlemeciliğinin Değerlendirilmesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl:9, cilt:9, sayı:18, 991-1013. <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/download/article-file/835637>

Odunpazarı Belediyesi, 2024. Ulusal Odunpazarı Lületaş Festivali. <https://odunpazarı.bel.tr/projeler/kultur-sanat-ve-turizm-projeleri/ulusal-odunpazarı-luletasi-festivali>

Maden Kanunu, 1985. Mevzuat Bilgi Sistemi. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3213&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Resmî Gazete, 1972. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14099.pdf>

Resmî Gazete, 1989. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20296.pdf>

Resmî Gazete, 1999. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23576.pdf>

Türkiye Kültür Portalı, 2024b. Lületaş Müzesi-Eskişehir. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekyer/luletasi-muzesi>

İhracı Kayda Bağlı Mallara İlişkin Tebliğ (Tebliğ No: İhracat 2006/7), 2006. Mevzuat Bilgi Sistemi, <https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=10371&MevzuatTur=9&MevzuatTertip=5>

Taşkın, E., Şener, H. Y., & Bilgiç, B. (2020). Eskişehir Destinasyon Markasının Geliştirilmesinde Lületaş. *İşletme Bilimi Dergisi*, 8(3), 451-475. <https://doi.org/10.22139/jobs.732594>

Tunçdilek, N., 1955. Lületaş. *Türk Coğrafya Dergisi* (13-14), 91-106, <https://doi.org/10.17211/tcd.43599>

Türkiye Kültür Portalı, 2024a. Lületaş-Eskişehir, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/kulturatlasi/luletasi-slemecig>

Türk Patent Enstitüsü, 1999. Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/26.pdf>

Yalçın, Ü., 2016. Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış. *MT Bilimsel* (9), 3-13, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/366505>